

Türkiye'de Şehirler ve İçkaleler: Demir Çağından Selçuklulara
Derleyenler: Scott Redford, Nina Ergin

İngilizceden çeviren: A. Ezgi Dikici

Yayına hazırlayan: Emre Ayvaz

Düzeltili: Nihal Boztekin

Mizanpaj uygulama: Kâmuran Ok

Kapak tasarım ve uygulama: Gökçen Ergüven

Ön iç kapak: Tekfur Sarayı'nın kalıntıları, İstanbul. (Kaynak: Ruth Macrides'in fotoğrafı.)

Arka iç kapak: Asur kralı II. Asurnasirpal solda elinde ok ve yay, sağda da yay ve ritüel kabı tutarken. (Nimrud'daki Kuzeybatı Sarayı'ndan rölyef, şimdi Londra'da, British Museum'da bulunmaktadır. Kaynak: Mehmet-Ali Ataç'ın fotoğrafı.)

Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks

©2013 Scott Redford ve Nina Ergin

Bu kitabın İngilizce orijinali Peeters Publishers tarafından yayımlanmıştır.

© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016

1. Baskı: İstanbul, Haziran 2016

Bu kitabın yazarları, eserin kendi orijinal yaratımları olduğunu ve eserde dile getirilen tüm görüşlerin kendilerine ait olduğunu, bunlardan dolayı kendilerinden başka kimsenin sorumlu tutulamayacağını, eserde üçüncü şahısların haklarını ihlal edebilecek kısımlar olmadığını kabul ederler.

Baskı: 12.matbaa Sertifika no: 33094

Nato Caddesi 14/1 Seyrantepe Kâğıthane/İstanbul +90 212 284 0226

Koç Üniversitesi Yayınları

İstiklal Caddesi No:181 Merkez Han Beyoğlu/İstanbul +90 212 393 6000

kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesi yayinlari.com

Koç University Suna Kiraç Library Cataloging-in-Publication Data

Türkiye'de şehirler ve içkaleler : demir çağından Selçuklulara / Derleyenler Scott Redford, Nina Ergin ; İngilizceden çeviren A. Ezgi Dikici ; yayına hazırlayan Emre Ayvaz.--İstanbul : Koç Üniversitesi, 2016.

390 pages ; cm. --Koç Üniversitesi Yayınları ; 89. Arkeoloji-Tarih

Includes bibliographical references.

ISBN 978-605-5250-98-0

1. Excavations (Archaeology)--Turkey. 2. Seljuks--Turkey. 3. Archaeology, Medieval--Turkey. 4. Archaeology--Turkey. 5. Turkey--Antiquities. 6. Citadel--Turkey. 7. Castles--Turkey. I. Redford, Scott. II. Ergin, Nina. III. Dikici, Ayşe Ezgi. IV. Ayvaz, Emre. V. Title.

DR431.C5820 2016

Türkiye'de Şehirler ve İçkaleler: Demir Çağından Selçuklulara

DERLEYENLER: SCOTT REDFORD, NİNA ERGİN

İçindekiler

Teşekkür	7
Giriş	9
SCOTT REDFORD	
Geç Tunç Çağından Roma Dönemine Troya'da Şehir ve İçkale	17
CAROLYN CHABOT ASLAN VE CHARLES BRIAN ROSE	
Yeni Asur Emperyalizminin Görsel Temsilinde Bir Tema Olarak İçkaleli ve Surlarla Çevrili Şehir Motifi	51
MEHMET-ALİ ATAÇ	
Şehirleşmemiş Çevrede Bir Ara Dönem: Doğu Anadolu'da Demir Çağı Şehirleri	79
ÖZLEM ÇEVİK	
Ayanis Urartu Kalesi ve Dış Şehri: Bir Karşılıklı Bağımlılık Örneği	95
ALTAN ÇİLİNGİROĞLU	
İktidar Peyzajları: Karşılaştırmalı Perspektiften Geç Hitit İçkaleleri	113
TIMOTHY P. HARRISON	
Duvardaki Yazı: Demir Çağı İçkalesi Azativataya'nın (Karatepe-Aslantaş) Kapılarında Bulunan Yontu ve Yazıtları Yeniden İncelemek	133
ASLI ÖZYAR	
Kerkenes Dağı İçkalesi: Orta Anadolu'da Bir Demir Çağı Başkenti	157
GEOFFREY D. SUMMERS VE FRANÇOISE SUMMERS	
İçkale ve Şehir Olarak Gordion	181
MARY M. VOIGT	
Sinope ve Karadeniz'deki Bizans İçkale ve Kaleleri	257
JAMES CROW	
Blakhernai Sarayı ve Savunması	285
NESLİHAN ASUTAY-EFFENBERGER	
Bizans Döneminde Konstantinopolis İçkalesi	311
RUTH MACRIDES	
Memâlik ve Memâlik: Anadolu Selçuklu İçkalelerinin Süsleme ve Kitabe Programları	341
SCOTT REDFORD	

İktidar Peyzajları: Karşılaştırmalı Perspektiften Geç Hitit İçkaleleri

TIMOTHY P. HARRISON

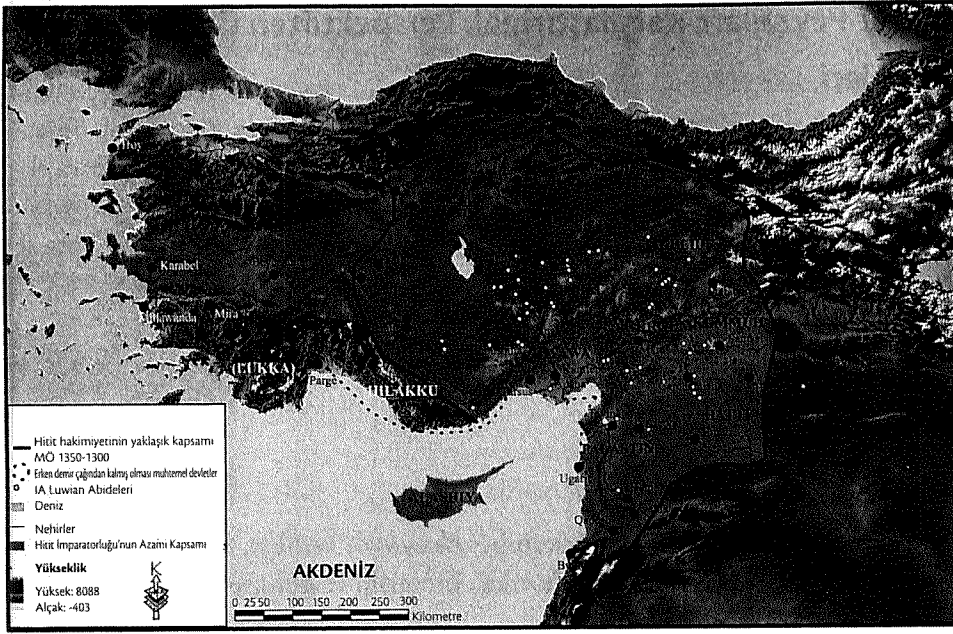
Giriş

Tunç çağının büyük bölgesel güçlerinin çökmesiyle birlikte, MÖ ikinci binyılın sonlarında bütün Doğu Akdeniz’de yıkıcı bir tarihi ve kültürel ara dönemin, yani bir “Karanlık Çağ”ın başladığı yaygın olarak kabul görmektedir. Öte yandan, hemen ardından gelen demir çağı kültürlerinin önceki dönemin pek çok gelenek ve kurumunu devam ettirdiği de giderek daha fazla fark ediliyor. Demir çağında Güneydoğu Anadolu ve Kuzeybatı Suriye’de kurulan Geç Hitit devletlerinin mimarlık ve yontu gelenekleri üzerinde tunç çağı Hitit kültürünün etkili olmaya devam ettiğinin araştırmacılar tarafından uzun zamandır kabul edildiği Anadolu’da kültürel devamlılığa ilişkin kanıtlar bilhassa dikkat çekicidir. Yakın dönemde yapılan epigrafik keşifler de, siyasi düzen ciddi şekilde dönüşüme uğramış olduğu halde, bir siyasi kültürel olduğuna dair yazılı kanıtlar sunmaya başlamıştır.¹

Giderek çoğalan yazılı kanıtlar gösteriyor ki, Hattuşa’daki imparatorluk merkezinin çöküşünden hemen sonra, Karkamış’taki Hitit valilerinin elinde Malatya’dan

1 Yazarın notu: Tayinat Arkeoloji Projesi’ne verdikleri araştırma desteği için, Kanada Beşeri ve Sosyal Bilimler Araştırma Kurulu, Ege Prehistorya Enstitüsü (INSTAP), Brennan Derneği ve Toronto Üniversitesi’ne gönülden minnettarız. Ayrıca, her bir kazı sezonunda araştırmalarımızı yürütebilmemiz için gerekli izinleri veren T.C. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’ne, arazilerinde çalışmamıza cömertçe izin veren toprak sahiplerine, Antakya Arkeoloji Müzesi çalışanlarına ve canla başla çalışarak her kazı sezonunda başarılı sonuçlar almamızı sağlayan proje görevlilerimize de teşekkürü bir borç bilirim. Reyhanlı Yatılı Bölge Ortaokulu Müdürü Mehmet Kılıç ile okul görevlilerine de, binalarını kullanmamıza cömertçe izin verdikleri ve her kazı dönemimizde gösterdikleri sıcak konukseverlikleri için teşekkür ve minnettarlığımı özellikle ifade etmek isterim.

Yakın zamanda yapılan bu keşifler ile geniş tarihsel bağlamlarına ilişkin bir araştırma için bkz. Hawkins 2002, 2009; ve Harrison 2009a.

RESİM 1 MÖ birinci binyıl başlarındaki belli başlı Geç Hitit yerleşmelerini gösteren Güneydoğu Anadolu ve Kuzeybatı Suriye haritası. Kaynak: S. Batiuk.

Fırat'ın güneydoğudaki büyük kıvrımına kadar uzanan son derece küçülmüş bir "bakiye" devlet kalmıştı. Zamanla, bu varlık daha da parçalanarak, Karkamış, Melid, Kummuh ve batıda Gurgum ile belki Palistin'de kurulan küçük krallıklara bölünmüş gibi görünüyor.² Hitit etkisinin görüldüğü bu kapalı dar alanların arasında ise –herhalde en önemlileri Zincirli (antik Sam'al) ile Tel Rifa'at (antik Arpad) olan– rakip siyasi merkezler belirmeye, yeni yeni oluşan kültürel ve dilsel geleneklerini ortaya koymaya başlamıştı. Sonuçta, kültürel ve etnik çeşitliliğin büyüyüp geliştiği son derece parçalanmış veya "balkanlaşmış" bir siyasi manzara ortaya çıktı. Bölgede demir çağı uygarlığına damgasını vuran küçük ve canlı Geç Hitit devletlerinin oluşmasını tetikleyen de bu kültürel ve siyasi mayalanma oldu.

Geç tunç çağının güçlü merkezi devletlerinin aksine, bu Geç Hitit krallıkları, etno-lengüistik çeşitlilikleri, dağınık siyasi kültürleri ve bölgesel etkilerinin inişli çıkışlı oluşuyla dikkati çeker. Çok iyi korunan içkalelere sahip, etkileyici saray kompleksleri, dini yapılar ve anıtsal yontularla bezeli büyük kraliyet şehirlerinin inşası, bu minik bölgesel krallıkların ayırt edici özelliğidir. "Yeni yerleşmeler" olan bu krallık merkezleri dönemin parçalanmış siyasi coğrafyası içinde yerel yönetici

hanedanların otoritesini güçlendirirken, içkaleleri de, iktidarın görsel tezahürleri olarak, tunç çağındaki Anadolu öncüllerinin saygıdeğer mimari ve yontu gelenekleriyle kurulan bağlantılar sayesinde meşruiyet devşirmeye yarıyordu. Bu makale, bu Geç Hitit içkalelerini karşılaştırmalı bağlamda inceleyerek, tunç ve demir çağı Anadolu'sunun değişen siyasi coğrafyasında iktidar peyzajları olarak oynadıkları rolü araştıracaktır.

Geç Hitit Döneminin Yeni Yerleşmeleri

Epigrafik ve İkonografik Kanıtlar

Yerli yazılı kaynaklar, MÖ birinci binyıl başlarında pek çok Geç Hitit devletinin ortaya çıkışıyla bağlantılı olarak krallıkların iddialı inşaat programlarına giriştiğine dair ipuçları sunmaktadır. Mazzoni öngörülü bir çalışmada, MÖ 12. yüzyıl gibi erken bir tarihte kraliyet beyannameleriyle yeni yerleşmelerin kurulduğunu kaydeden bu çarpıcı metinlere dikkat çekmiştir.³

Bunların en iyi bilinen örneği elbette, MÖ 8. yüzyılda Adanava Krallığı hükümdarı Azativatas tarafından yaptırılmış ve günümüzde Karatepe olarak bilinen Azativataya sınır kalesinde (**RESİM 1**) bulunan Hiyeroglif Luvi ve Fenike dillerinde yazılmış çift dilli yazıttır.⁴ Kralın beyanı uzun uzun okunmayı hak ediyor:

Ben Azativatas, Güneşin Kutsadığı (?) adam, Tarhunzas'ın hizmetkârı, (1-6)

Beni Adanava kralı Avarikus destekledi. (7-11)

Tarhunzas beni Adanava'nın ana babası yaptı, (12-17)

Ve ben Adanava'nın zenginleşmesini sağladım, (18-20)

Ve ben Adanava *ovasını* hem batıya hem doğuya doğru *genişlettim*, (21-29)

Ve benim zamanımda, bütün güzel şeyler, *bolluk* ve *lüks* [...] Adanava'nın oldu (30-37)

[Malikâneler yaptırım] efendimin ailesi için, (69-73)

Soyuma refah getirdim, (74-80)

[Ve ben babamın tahtında oturdum] [...] (81-84)

Ve sınır boylarında [...] sağlam kaleler [...] yaptırım (98-101)

Ve bu [içkaleyi] yaptırım ve ona Azativataya adını verdim. (201-208)

³ Mazzoni 1994 ve 1995.

⁴ Azativataya'ya dair daha geniş bir tartışma için bkz. Özyar'ın bu kitaptaki makalesi.

² Hawkins 2002, s. 148; 2009; Harrison 2009a ve b.

Tarhunzas ve Runzas bu [içkale]yi yaptırmam için benim peşimdeydi, (209-216)

[Adana Ovası'nı ve Mopsos Hanedanı'nı ... korusun diye]

Ve eğer [varsa] krallar arasında bir kral veya prensler arasında bir prens [veya tanınmış bir kimse]

[Şunu diyen]: "Azativatas'ın adını [bu] kapı[lar]dan sileceğim, (338-45)

ve kendi adımı yazacağım," (346-50)

Veya [eğer] bu [içkale]ye göz koymuş ise ve bu kapıları kapatırsa [?], (351-59)

Azativatas'ın yaptırdığı [kapıları], (360-62)

Ve şunu ilan ederse: "Kapıları kendimin yapacağım, (363-68)

ve kendi adımı kendim yazacağım" [...] (369-72)

[O zaman] kutsal Tarhunzas, kutsal Güneş, Ea ve bütün tanrılar o krallığı ve o kralı ve o adamı yok etsin! (385-400)⁵

Bu dikkate değer metin, kralın yeni bir şehir ile içkalesini kurduğuna dair apaçık bir iddia içermekte ve bu eylemin siyasi ve dini gerekçelerini de belirtmektedir. Ayrıca şehir kapısının kutsal önemi de açık bir biçimde ifade edilmiştir.

Ne var ki, Karatepe'deki çift dilli bildirge, kökleri MÖ 12. yüzyıla ve demir çağının başlangıcına kadar giden bir geleneğin en geç örneğidir sadece. 12. yüzyıldan kalma bu tür bir metin Karahöyük yakınlarındaki Elbistan Steli'nde (RESİM 1) yer alır; burada, yöredeki şehir ve binaların restorasyonunu kutlamak üzere, İr-Teşup'un ağzından Fırtına Tanrısı'na hitaben yazılmış bir ithaf metni kaydedilmiştir.⁶ Erken tarihli bir başka örnek olan 11. yüzyıldan kalma Izgın Steli'nde de, Malatya (antik Melid) kralı Taras yeni bir şehir kurduğunu ilan eder.⁷ Yeni yerleşmeler kurulduğuna dair başka, daha geç tarihli atıflar arasında, II. Suhi ile Katuvas'ın Karkamış'taki krallık yazıtları (MÖ yaklaşık 975-870), Hamat kralı Urhilina (MÖ yak. 853-845) ile oğlu Uratamis'in ve Sam'al kralı I. Panamuva'nın (MÖ yak. 790-770) yazıtları

ile Hazrek'i (günümüzde adı Tel Afis) kurduğunu iddia eden Arami hükümdarı Zakkur'un (MÖ yak. 810-775) yazıtları sayılabilir.⁸

Mazzoni'nin belirttiği gibi,⁹ bu yeni yerleşmelerin kurulmasındaki temel motivasyon, krallık otoritesini meşrulaştırmanın bir aracı olarak, içkaleyle donatılmış bir kraliyet şehri yaratmaktır. Ancak, basitçe apaçık siyasi meşrulaştırma girişimleri olmanın ötesinde, bu kraliyet şehirleri demir çağı toplumunun hiyerarşik iktidar yapısı ile siyasi düzeninin simgesi ve cisimleşmiş hali olmuş ve böylelikle, hükümler hanedana tanrısal güçler tarafından verilmiş otoriteyi yansıtan iktidar peyzajları oluşturmuşlardır. Bu dikey iktidar yapısı, çok iyi tahkim edilmiş içkalelerin yapılması ve gösterişli biçimde bezenmiş anıtsal giriş kapıları ile saray komplekslerinin inşa edilmesiyle de görsel olarak desteklenmiştir.

Mevcut ikonografik kanıtlar, tarihlendirme problemleriyle malul olmakla birlikte, epigrafik kayıtlarda yansıtılan manzarayı destekler. Örneğin, muhtemelen MÖ 12. yüzyıl sonu veya 11. yüzyıl başından kalma Malatya Aslanlı Kapı'daki oyma rölyefler,¹⁰ bir anıtsal yontu geleneğinin mevcut olduğuna dair şu an için en erken tarihli kanıtları sunmaktadır. Zincirli yakınlarında, Yesemek ve Sıkızlar'daki bazalt taş ocaklarında bulunan bitmemiş sfenksler muhtemelen 11. yüzyıldan kalmaz; Zincirli'de ele geçen benzer şekilde oyulmuş sfenksler ise, aynı atölyede yapılmamışlarsa bile, şüphesiz diğerleriyle çağdaştır.¹¹ Karkamış ve Zincirli Şehir Kapısı'ndaki dikkat çekici yontu kabartmalar, daha geç tarihli olmakla birlikte (muhtemelen MÖ 11. yüzyıl sonu veya 10. yüzyıl başı), bu ideolojik programın olgunluk dönemini temsil etmektedir.

MÖ 12./11. yüzyılların rölyefleri ile daha geç tarihli, 10. ve 9. yüzyılların rölyefleri arasında açık bir tematik fark vardır. Geç tunç çağı Hitit ikonografik gelenekleri Malatya ve Yesemek yontularında hâlâ etkililyken (mesela, geyik üzerinde resmedilen tanrı ve kanatlı güneş kursunu tutan dağ tanrıları), daha geç tarihli rölyeflerde bunların yerini yeni temalar ve motifler almıştır.¹² 'Ain Dara ve Halep tapınak rölyeflerinde de Hitit ikonografisi görülmekte, bu da onları kazılarda ele geçiren araştırmacılar tarafından MÖ 12. yüzyıla yapılan tarihlendirmeyi desteklemektedir.¹³

5 Bu çeviri, Hiyeroglif Luvi ve Fenike dillerinde yazılmış yazıtların birleşik halini Hawkins 2000, 1. cilt, 1. kısım, s. 48-58'de sunulduğu şekliyle göstermektedir; ayrıca bkz. Çambel 1999.

6 Hawkins 1993, s. 273-9; 2000, 1. cilt, 1. kısım, s. 288-95.

7 Hawkins 2000, s. 277-9.

8 Bu konuyla ilgili tarih özetleri ve çeviriler için bkz. Hawkins 2000; Mazzoni 1994, s. 319-20; 1995, s. 181-2.

9 Mazzoni 1994, s. 319-21.

10 Hawkins 1993, s. 276; 1995; Mazzoni 1995, s. 182; 1997, s. 310-1.

11 Bkz. Mazzoni 1995, s. 182; n. 7'de başka çalışmalara atıf vardır.

12 Mazzoni 1995, s. 182-3.

13 Abu-Assaf 1990; Orthmann 1993; Gonnella vd 2005; Kohlmeier 2009.

Arkeolojik Kanıtlar

Yazılı ve ikonografik kanıtlar, birlikte ele alındıklarında, bir zamanlar Hitit İmparatorluğu'nun Suriye topraklarını oluşturan –ve esas olarak Toros Dağları ile Suriye düzlüğünün batı ucu arasında kalan– bölgenin geçirdiği dönüşüme işaret ederler (**RESİM 1**). Arkeolojik bulgular da bu değişimi yansıtmakta, etrafları gide-rek yerleşikleşen kırsal bir hinterlandla çevrili hâkim merkezi yerleşmelerin ortaya çıktığı bir şehirleşme sürecini belgelemektedir.

Mazzoni yeni yerleşmelerin dört ayrı tipte olduğunu tespit ederek kullanışlı bir sınıflandırma yapmıştır:¹⁴

(1) *Hem arkeolojik hem epigrafik bulgularla belgelenen yeni yerleşmeler*: Bunlardan biri olan Sam'al/Zincirli ilk olarak MÖ 10. yüzyılda veya daha önce kurulmuş, 10. ve 8. yüzyıllar arasında da en az üç inşa evresi geçirmiş olmalıdır;¹⁵ yeni bir yerleşmenin kurulduğuna dair beyannameyle uyumlu olarak 8. yüzyıl sonlarında inşa edilen Azativataya/Karatepe ise, daha önce mimari evreler geçirdiğine ve yakınlardaki Domuztepe'den buraya bir yerleşmenin nakledilmiş olabileceğine dair kanıtlar sunar.¹⁶

(2) *Sadece arkeolojik bulgularla belgelenen yeni yerleşmeler*: Bu tür yerleşmelerden biri olan Gozan/Tel Halaf, MÖ yaklaşık 9. ve 8. yüzyıllarda olmak üzere, demir çağına ait en az dört inşa evresi geçirmiş, tunç çağıının sonunda yakınlardaki Tel Fekhariyah'tan buraya olan göçün ardından, en erken tarihli demir çağı yerleşmesi doğrudan doğruya tarihöncesi yerleşmenin üzerine inşa edilmiştir;¹⁷ bir diğer örnek olan Sakçagözü/Lutibu'da (?) 8. yüzyıl tarihli kalıntılar kalkolitik/tunç çağı yerleşmesinin hemen üzerindedir; Kunulua/Tel Tayinat ise, MÖ 9. ila 7. yüzyıllar arasında yayılan beş inşa evresinden oluşmakta, geç tunç çağıının sonunda yakınlardaki Tel Açana'dan (antik Alalah) buraya olan göçten sonra şehrin 11./10. yüzyıllarda kurulduğuna işaret eden mimari kalıntılar bulunmaktadır; daha fazla bilgi için aşağıya bakınız.¹⁸

(3) *Önceden mevcut başkentlerin/şehir merkezlerinin yeniden kurulması*: Bunların arasında, en azından 10./9. yüzyıllara ve daha sonrasına tarihlenen çok sayıda kalıntıya sahip olan Karkamış'ı; anıtsal bir giriş kapısı, geniş bir idari kompleks ve muhtemelen bir tapınak (veya tapınaklar) da dahil olmak üzere, 9. ve 8. yüzyıllardan

kalma bol miktarda kalıntının bulunduğu Hamat'ı ve Bit Adini'nin başkenti olan Musavari/Til Barsip/Tel Ahmar'ı sayabiliriz.

(4) *Köy yerleşmelerinin başkentlere/şehir merkezlerine dönüşmesi*: Bunlara örnek olarak, Halep'i ikinci sınıf bir yerleşme olarak gölgede bırakan, iyi donatılmış bir şehir kapısı ve istihkâmlara sahip Arpad/Tel Rifa'at¹⁹ ve geç tunç çağıından demir çağına aralıksız bir yerleşim tarihi olan, anıtsal bir tapınak ile başka kamusal binaların ve istihkâmların inşa edildiği Hazrek/Tel Afis sayılabilir.²⁰

Kralların kurduğu bu yeni yerleşmeler genellikle 20 ila 50 hektar büyüklüğünde olup, konut ve sanayi alanlarından oluşan geniş aşağı yerleşmelerle çevrelenmiş, anıtsal giriş kapılarından ulaşılan çok iyi tahkim edilmiş içkalelere sahipti.

Mazzoni tanımladığı dört yerleşme tipini ayrıca üç ayrı kentsel büyüme ve dönüşüm modeline göre de gruplamıştır:²¹ (1) *yakın mesafedeki bir başkent in nakledilmesi* (örneğin, Domuztepe'nin Azativataya/Karatepe'ye, Alalah/Tel Açana'nın Kunulua/Tel Tayinat'a, Sikani/Tel Fekhariyah'ın Gozan/Tel Halaf'a ve Tilmen Höyük'ün Sam'al/Zincirli'ye nakli); (2) *yakın mesafede ikinci bir yerleşmenin kurulması/duplikasyon* (örneğin, Sakçagözü'nün yanında Sam'al/Zincirli'nin ve Hadatu/Aslantaş'ın yanında Musavari/Til Barsip'in kurulması); ve (3) *uzak mesafedeki bir başkent in nakledilmesi* (örneğin, Hamat'ın Hazrek/Tel Afis'e ve Arne/Tel Aarane veya Halep'in (?) Arpad/Tel Rifa'at'a nakli). Burada ilginç olan, bir, nehirlerin veya su kütlelerinin bu yerleşme nakillerinde oynadığı rol, bir de, herhalde en iyi örneği Azativataya/Karatepe olan, özellikle savunma amacıyla kurulmuş ikincil yerleşmelerin çoğunlukta olması olgusudur.

Yazılı kanıtlar yerleşme tipleri arasında daha resmi bir sınıflandırmaya dair de ipucu sunmaktadır; Zincirli yakınlarındaki Gerçin'de bulunan (MÖ yaklaşık 8. yüzyıl ortalarından kalan) Panamuva yazıtı, üç basamaklı bir yerleşme hiyerarşisinin mevcut olduğuna üstü kapalı bir atıfta bulunur.²² Yeni Asur kaynakları da benzer şekilde, temas ettikleri Geç Hitit krallıklarına ait yerleşmelerin işlevlerine dayalı olarak sınıflandırıldığı sonucuna vararak, en az üç ayrı yerleşme türü saptar: kraliyet şehirleri (*āl šarrūti*), müstahkem şehirler (*ālāni dannūti*) ve bölgesel şehirler (*ālāni ša limēti*).²³ II. Asurnasirpal dokuzuncu seferi sırasında (MÖ yaklaşık

14 Mazzoni 1994, s. 321-3; 1995.

15 Bkz. Pucci 2008; ve daha başka çalışmalara atıflar içeren Schloen ve Fink 2009.

16 Çambel ve Özyar 2003; ayrıca bkz. Harrison 2009c.

17 Naumann 1950; ayrıca bkz. Pucci 2008.

18 Haines 1971, s. 64-6; daha başka çalışmalara atıflar içeren Harrison 2009b.

19 Seton-Williams 1967, s. 19-21.

20 Mazzoni 1998; Soldi 2009.

21 Soldi 2009, s. 324-5.

22 Özellikle yazıtın 10. satırı; bkz. Gibson 1975, s. 67. Bu atfa dikkatimi çektiği için J. Osborne'a teşekkür ederim.

23 Ikeda 1979 s. 75-8; Liverani 1992 s. 125; Mazzoni 1994 s. 326.

870'te) Patina Krallığı'na karşı savaşıırken (daha fazla bilgi için aşağıya bakınız), her üç yerleşme türünden de bahseder ve Kunulua'yı (Tel Tayinat) kraliyet şehri, Aribua'yı (muhtemelen günümüzde Cürüş-Şugur) müstahkem şehir, Hazazu'yu (muhtemelen Tel 'Azaz) ise bölgesel şehir olarak zikreder.²⁴

Sembolik Sınır Alanları Olarak Giriş Kapıları

Malatya'daki Aslanlı Kapı, 12.-11. yüzyıldan kalma rölyefleriyle, özenle süslenmiş Geç Hitit giriş kapılarının en erken tarihli örneğidir. Rölyeflerde geyik ve aslan avı ile tanrılara sıvı sunma (libasyon) sahneleri resmedilmiştir.²⁵ İkonografi, Alaca Höyük'teki Sfenksli Kapı'da yer alan, biraz daha erken tarihli, 13. yüzyıl Hitit rölyeflerine çok benzer²⁶ ve açıkça Hitit krallığına ilişkin kutsal ritüelleri çağrıştırır. Böylelikle rölyefler giriş kapısını kutsal bir alan, vahşi ve kaotik doğa düzeni ile tanrılar tarafından korunan medeni dünya arasındaki sınır bölgesi olarak tanımlarken,²⁷ kutsal ritüeller de halkın tanrısal güçler tarafından atanmış koruyucusu veya "kapı bekçisi" olarak kralın oynadığı rolün altını çizer.

Hama, Karatepe, Karkamış, Malatya ve Zincirli gibi birçok Geç Hitit kraliyet şehrinin içkale kapılarında sfenksler veya aslanların bulunmasının, tunç çağı Hitit geleneğinin devam ettiği (veya yeniden canlandırıldığı) anlamına geldiği açıktır;²⁸ bu heykeller aynı zamanda, yönetici elite erişim yolunu koruyan sınır bölgeleri olarak kapıların oynadığı sembolik rolü de vurgular. Bu kapılarda (örneğin Karatepe, Karkamış, Tayinat ve Zincirli'dekilerde) dikilen devasa heykeller, genellikle iki yanında aslanlar bulunan, bacaklarını iki yana açmış bir figür –yani düzenin kaosa, medeni dünyanın doğaya hâkim olmasını simgeleyen klasik "efendi ile hayvanlar" motifi– biçiminde olup kral ile kapı alanı arasında apaçık bir bağlantı kurarken, orada icra edilen tören ritüelleri ile krallık görevlerine de vurgu yapar.²⁹

İçkale giriş kapılarının sonraları, 10. ve 9. yüzyıllarda daha da gelişerek aldığı şekil, tanrıların lütfuna mazhar olan (ve onlar tarafından korunan) yönetici eliti tebaalarından ayıran bir sınır bölgesi olarak giriş kapısının temsil ettiği ideolojik mesajı daha da vurgular olmuştur. Üstelik, bu özenle bezenmiş giriş kapıları, süslü oyma rölyefleriyle birlikte, hanedanın teşhir yeri olarak işlev görmüş ve Azativatas'ın Karatepe'deki beyannamesinde de görüldüğü gibi, 8. yüzyılda kraliyet propagan-

dasının resmi bir parçası haline gelmişti. Kapı rölyefleri ayrıca lineer anlatılar oluşturarak, izleyici kitlesini kralın arada bir bağlantı noktası olduğu insani ve tanrısal dünyalar arasında gezdirdi.³⁰

Geç Hitit içkalelerinin zirvelerini süsleyen sarayların portikli giriş kapıları da, yine bir bakıma koruyucu ve törensel giriş yerleri veya sınır bölgeleri gibi bir işleve sahipti. Herhalde buna en iyi örnek, Tel Halaf'taki Kapara Sarayı'nın önünde bulunan ve MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen rölyeflerdir. Bunların repertuvarında, geyik ve aslan avı sahneleri, mitolojik dövüşler, koruyucu tanrı ve canavarlar gibi, içkale kapılarındaki tören alayı rölyeflerinde bulunan birçok imgenin aynen yer alması şaşırtıcı değildir.³¹

Örnek Vaka İncelemesi Olarak Tel Tayinat ve Palistin/Patina Krallığı

Mevcut arkeolojik kanıtlar, hem devamlılık hem değişim olduğu görüşünü destekleyerek, Kuzey Orontes (Asi Nehri) Vadisi'nde, Hitit İmparatorluğu dönemiyle arasında tarihsel bağlar bulunan ve merkezi Tel Tayinat'taki büyük demir çağı yerleşmesi olan güçlü bir bölgesel krallığın ortaya çıktığını belgeler.

Yüzey araştırması verileri geç tunç çağı süresince bölgede yerleşimin nispeten düşüşe geçtiğini göstermekte, bu da bu dönemde ilkçağ Yakındoğu'sunun tamamlanmış görünümüne paralel bir görünüm sunmaktadır.³² Bölgedeki sit sayısının neredeyse ikiye katlandığı demir çağında bu trend tersine dönmüştür. Ancak, yüzey araştırması verileri daha yakından incelendiğinde, durumu daha da aydınlatan bir dizi patern ortaya çıkıyor.³³ Özellikle, tespit edilen geç tunç çağı sitelerinin neredeyse üçte ikisinin erken demir çağında da (Amuk N Evresi) iskân edilmiş olması, iki dönem arasında önemli ölçüde yerleşim sürekliliği olduğunu gösteriyor. Ne var ki bu yerleşmeler kaydedilen tüm erken demir çağı sitelerinin toplam sayısının yalnızca üçte birine tekabül etmektedir. 47 erken demir çağı (yani Demir I) sitinin 30'u, yani tamamına %74'ü, yeni yerleşmelerdi. Buna karşılık, Demir I ile sonraki Demir II (Amuk O Evresi) dönemleri arasında yerleşim sürekliliğine ilişkin çok güçlü kanıtlar vardır. Bilinen 47 Amuk N sitinin 35'i, yani %75'lik dikkate değer bir bölümü, O Evresi'nde de iskân edilmişti.³⁴

24 Grayson 1991, s. 216-9, metin A.0.101.1, sütun iii, satır 55-92a.

25 Delaporte 1940; özellikle bkz. resim XIXb, XXIV, XXXII.

26 Güterbock 1956.

27 Mazzoni 1997, s. 310-5.

28 Mazzoni 1994, s. 331; 1997, s. 316-8.

29 Ussishkin 1989; Mazzoni 1997, s. 330-1.

30 Mazzoni 1997, s. 318-24.

31 Mazzoni 1997, s. 329.

32 McClellan 1992; Yener vd 2000, s. 187-9.

33 Söz konusu yüzey araştırması verilerinin daha derinlemesine bir incelemesi için bkz. Harrison 2001, s. 122-4.

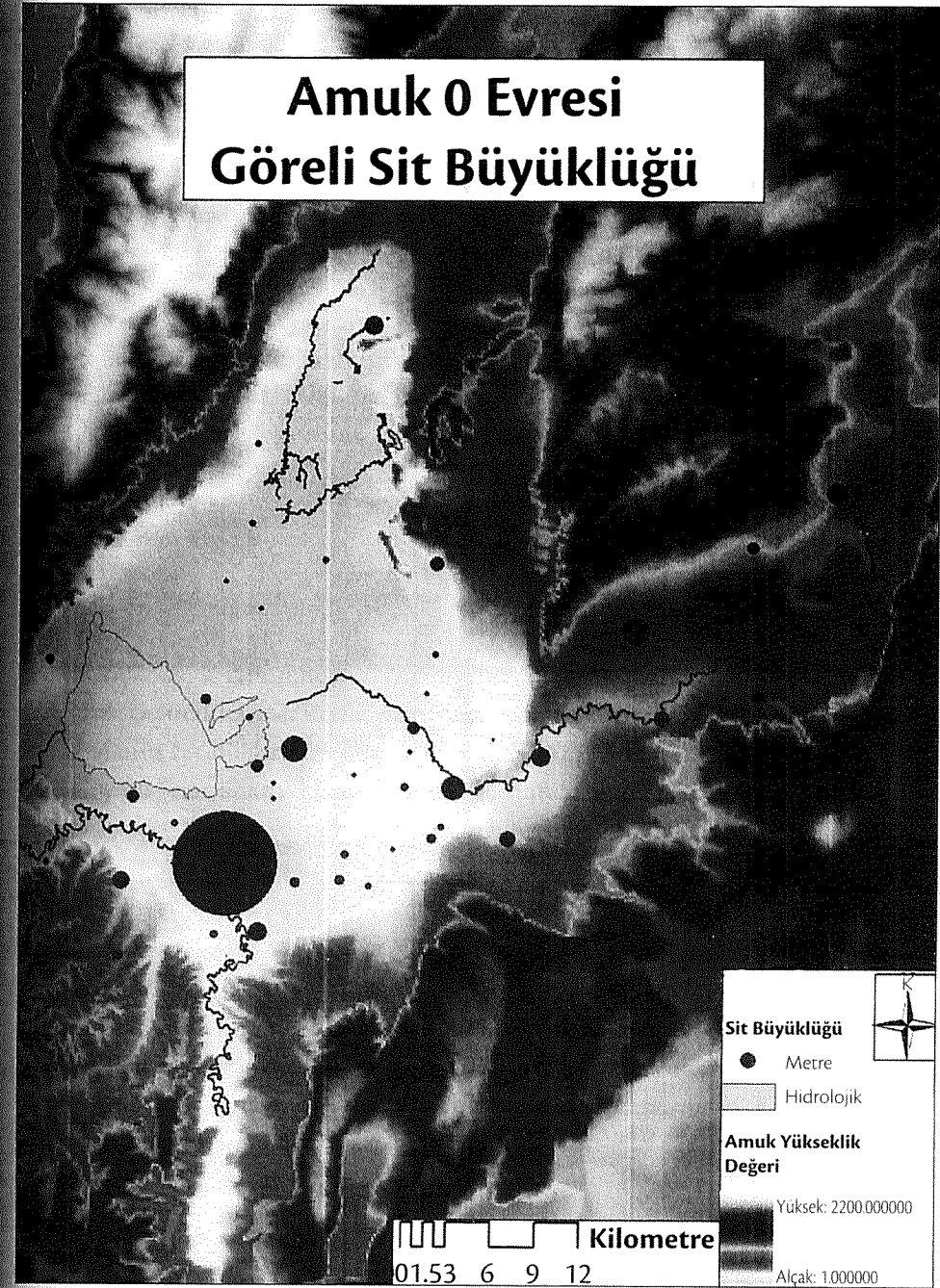
34 Biraz farklı yüzey araştırması verilerine dayanmakla birlikte, Amuk'taki yerleşme trendlerine ilişkin benzer bir değerlendirme için bkz. Bruce 2002, s. 162-4.

Sit büyüklüklerine ilişkin veriler tüm sit sayılarında görülen yerleşim yoğunlaşması olgusunu daha da netleştiriyor. İskân edilen toplam alan da artmış olmakla birlikte, daha açıklayıcı olan sitelerin ortalama büyüklüğüdür; bu ortalama, geç tunç çağında (Amuk M Evresi) 4,76 hektarken, gerileyerek N Evresi'nde 3,61, O Evresi'nde ise 3,63 hektar olmuştur. Casana ve Wilkinson'ın belirttiği gibi,³⁵ Amuk yüzey araştırması verileri, demir çağında yerleşmelerin kesin olarak yer değiştirdiğini veya daha spesifik olarak söylemek gerekirse, nüfusun küçük kırsal yerleşmelere dağıldığını belgelemektedir. İkinci binyılın ikinci yarısında (Amuk M ve N Evreleri), sitelerin yaklaşık üçte biri orta büyüklük kategorisinde (5-15 ha), üçte ikisi de küçük boyutta (<5 ha) olmak üzere, sit büyüklüğü dağılımları nispeten sabit kalmışken, O Evresi'nde sitelerin yüzde 80'den fazlası (n=26) küçük yerleşmelerdi.

Bu yerleşme trendlerine paralel bir gelişme de, Tel Tayinat'ın bölgenin başlıca yerleşmesi haline gelmesidir. Demir II (veya O Evresi) döneminde, 35-40 hektar büyüklüğündeki Tel Tayinat, bilinen tüm iskân edilmiş alanın tamamına %30'unu oluşturur olmuştur ve bölgesel sit büyüklüğü hiyerarşisinde ikinci en büyük yerleşme olan Çatalhöyük'ten (AS 167) üç kat daha büyüktü. Tel Tayinat'ın baskın niteliği O Evresi sitelerinin mekânsal dağılımına da yansımıştır, zira yerleşmeler ovanın güney ucunda, Tel Tayinat'ın etrafında yoğunlaşmıştı (RESİM 2). Böylece, yüzey araştırması verileri geç tunç çağından erken demir çağına geçişte önemli ölçüde yerleşim sürekliliği olduğunu gösterirken, bu erken demir çağı yerleşme ağının sonradan Tel Tayinat merkezli, entegre, şehirleşmiş, bölgesel bir oluşuma dönüştüğüne dair kanıtlar da bir o kadar aydınlatıcıdır.

Değişime ilişkin kanıtlar da gayet açıktır ve bunları herhalde en açıklayıcı olarak, vadideki başlıca yerleşmenin Tel Açıana'dan (antik Alalah) yakındaki Tel Tayinat'a kayması olgusunda görmekteyiz. Alalah'taki son geç tunç çağı yerleşmesi yıkıldığı mı, yoksa terk mi edildiği sorusunun halen net bir cevabı yoktur, ama Tayinat'ta yeniden başlayan kazılar şimdi kesin olarak gösteriyor ki sit Alalah'ın hâkimiyet devriyle örtüşen sekiz yüzyıllık bir aradan sonra Erken Demir I döneminde (MÖ yaklaşık 12. yüzyılda) yeniden iskân edilmişti. Öte yandan, biraz beklenmedik bir şekilde, Tayinat'taki Erken Demir I tabakalarında, yabancı yerleşimcilerin varlığını doğrudan kanıtlamasa da, bir Ege etkisinin varlığını ele veren maddi kültür izleri gün yüzüne çıkmıştır.

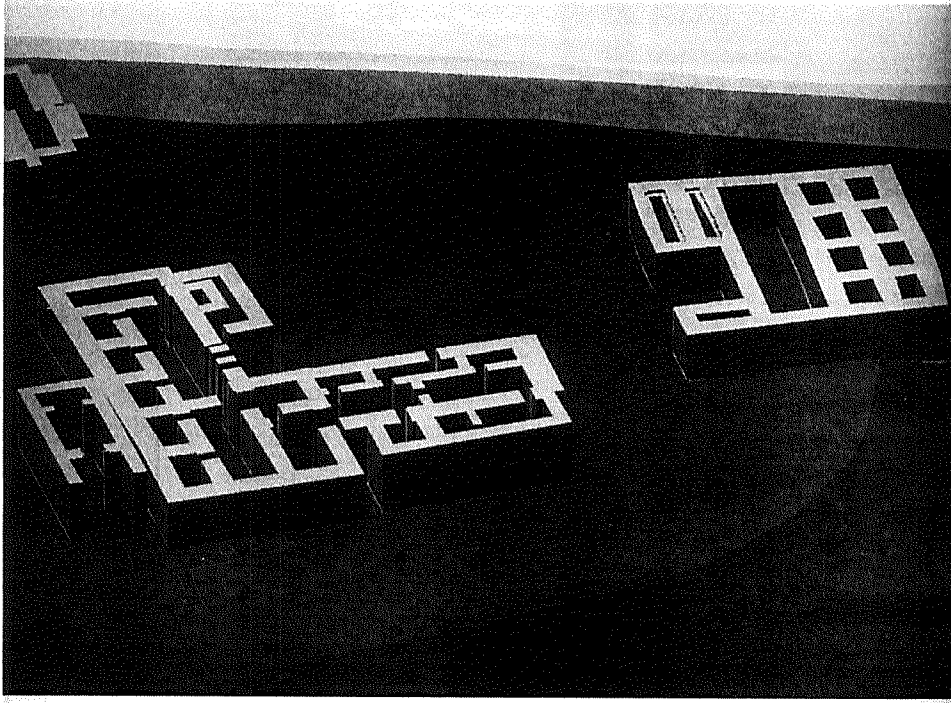
Bu kendine özgü erken demir çağı kalıntılarının üzerinde ise Birinci Mimari Evre'nin anıtsal yapıları bulunmakta, bunların başında da Bina XIII (28 x 35 m) ile kazıyı yapanların en az 49x95 m ebadında olduğunu tahmin ettikleri, iyi ko-

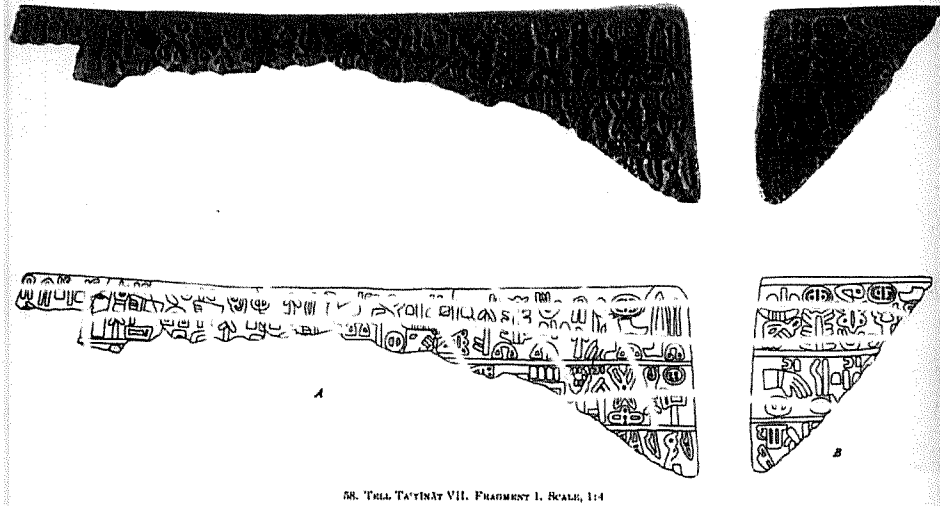
RESİM 2 Sitlerin büyüklükleriyle orantılı olarak gösterildiği Amuk O Evresi yerleşme paternleri.

Kaynak: S. Bariuk.

35 Casana ve Wilkinson 2005. s. 39-40.

RESİM 3 İkinci Mimari Evre kompleksinin planı. Kaynak: S. Batiuk.

RESİM 4 Hiyeroglif Luvi dilinde yazılmış 2 no'lu Tel Tayinat yazıtının bir parçası. Kaynak: Gelb 1939'a dayanarak.

runmamış ama gerçekten kocaman bir yapı olan Bina XIV gelmektedir. Bu iki yapı merkezi bir avlunun çevresinde yer almış gibi görünüyor.³⁶ Yine Birinci Mimari Evre'de yapılmışa benzeyen bir dizi münferit mimari buluntu da, bu erken devrin verdiği büyüklük ve ihtişam izlenimine katkıda bulunmaktadır.³⁷ Örneğin, çapları 1,3 ila 1,4 m arasında değişen, benzer şekilde oyulmuş iki bazalt sütun kaidesi, aslında ya XIII ya da XIV no'lu yapıdan alındıklarını ima eden kontekstlerde ele geçmiştir. Birkaç başka sütun kaidesi ile iki oyma aslan başlı ortostat da³⁸ yine Birinci Mimari Evre'ye ait kompleksin birer parçası olduklarını akla getiren ikincil veya üçüncül kontekstlerde bulunmuştur.

Birinci Mimari Evre'deki kompleksin yerini İkinci Mimari Evre'nin geç 9. ve 8. yüzyıl tarihli saray kompleksi aldı. Bu kompleks en çok, büyük portikli Bina I ve onun yanında bulunan, zarifçe oyulmuş çift aslanlı sütun kaidesiyle *megaron* tarzı bir tapınak olan Bina II'yle ilişkilendirilir (RESİM 3).³⁹ 2008'de, Tayinat Arkeoloji Projesi (TAP) kazıları, daha önce kazılan yapıyla aynı taş döşeli merkezi avluya bakan ikinci bir tapınağın (Bina XVI) kalıntılarını gün yüzüne çıkardı.⁴⁰ Hiyeroglif Luvi dilinde yazılmış, herhalde bir zamanlar avluda duran dikili anıt veya stellerin parçası olan, parçalanmış, kırıntı halinde yazıt parçaları (RESİM 4) zemine saçılı halde bulunmuştur. Merdivenle çıkılan, portikli anıtsal giriş kapılarıyla Geç Hitit tapınaklarının klasik planını muhafaza eden iki bina, belli ki kapalı bir kutsal alanın bir bölümünü oluşturmaktaydı (RESİM 5). Yeni kazılan tapınağın iç harimi, yani "kutsalların kutsalı" olan bölümünde, daha eski bir Geç Hitit tapınak kompleksinin Yeni Asur dönemindeki renovasyonundan kaldığı anlaşılan altın, tunç ve demir aletler, libasyon kapları ve süslerle bezenmiş ritüel objeleri gibi çok sayıda kült eşyası ile çiviyazılı tabletler bulunmuştur.

Kutsal alanın kuzeybatısında, Bina I, kuzey tarafındaki bir eklenti (Bina VI) ve ikinci bir sarayla (Bina IV) beraber, ikinci bir taş döşeli avluya bakar (Avlu VIII; RESİM 3). İkinci Mimari Evre süresince⁴¹ bu merkezi avluya güneybatı yönündeki taş döşeli bir sokaktan girilebiliyor, bu sokağın bir ucu da yukarı şehre veya içkaleye güneyden erişim sağlayan büyük bir kapıya (Kapı XII) çıkıyordu. Yukarı höyüğün

36 Haines 1971, s. 38-40.

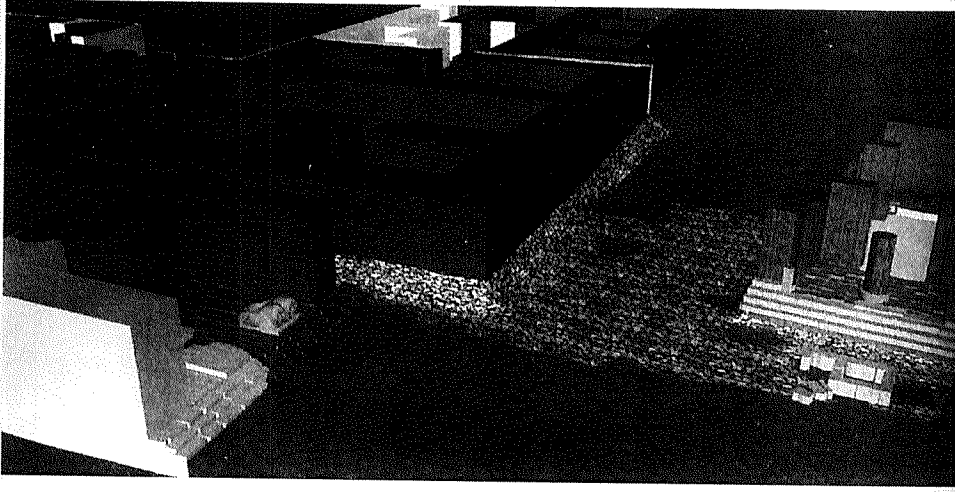
37 Bu malzemenin daha derinlemesine bir incelemesi için bkz. Harrison 2009a, s. 177-8.

38 Mazzoni bu aslan figürlerinden birini (T-3270) kullanarak, demir çağı şehrinin MÖ 11. veya 10. yüzyılda kurulduğunu savunmuştur; Mazzoni 1994, s. 322, n. 20; 1995, s. 188, n. 45.

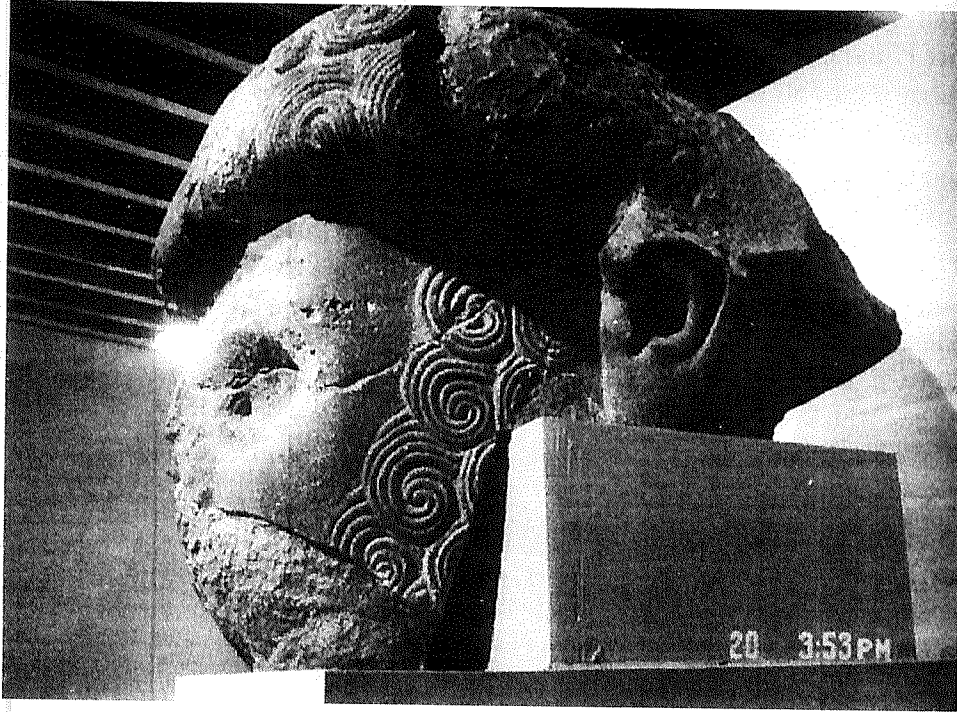
39 Bu kalıntıların daha kapsamlı bir tasviri için bkz. Haines 1971, s. 44-58.

40 Bkz. Harrison 2009b, s. 183-7.

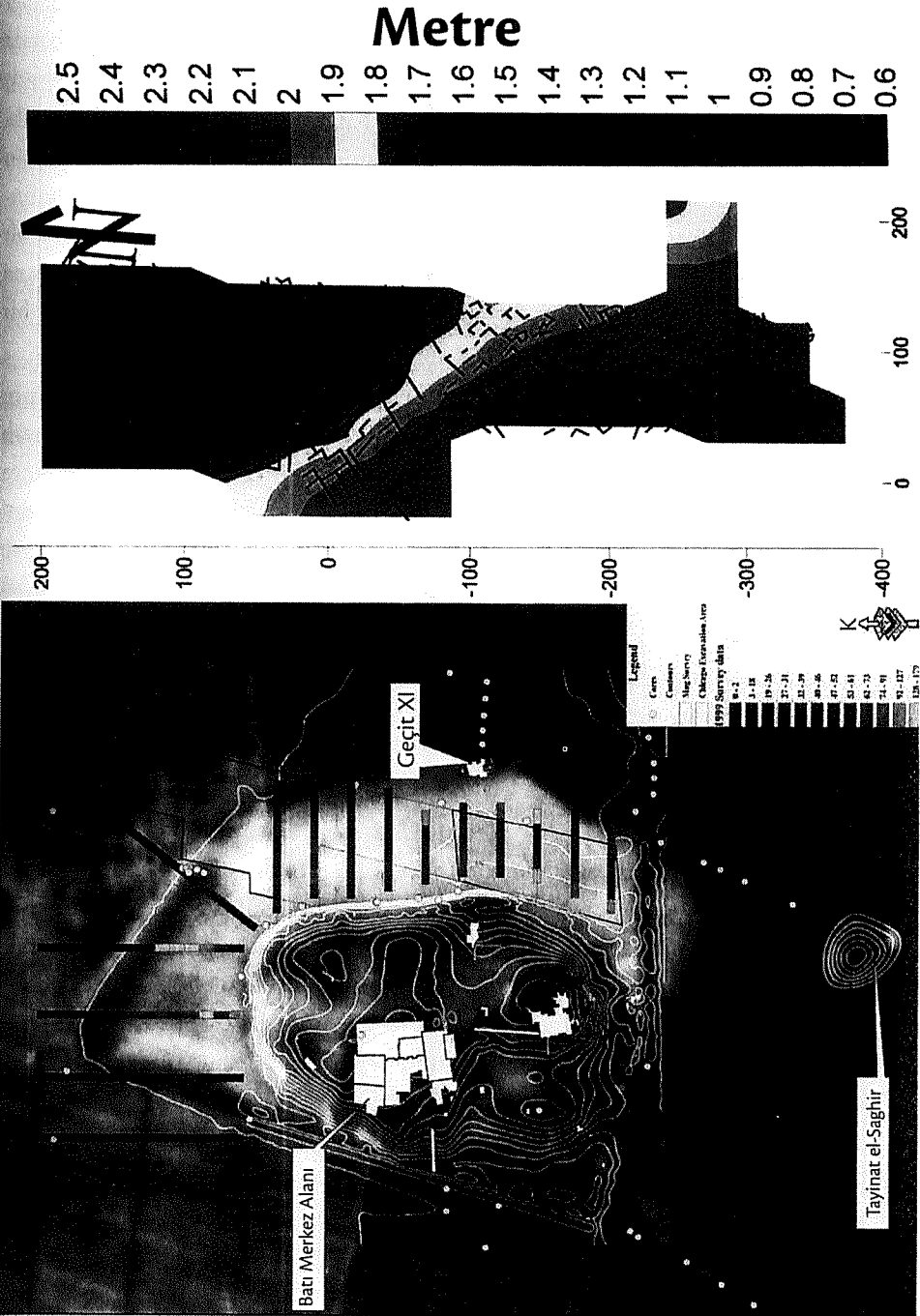
41 Haines 1971, s. 64-5.

RESİM 5 "Kutsal Alan"ın izometrik rekonstrüksiyonu. Kaynak: S. Batiuk.

RESİM 6 Kapı VII yakınlarında bulunan devasa heykel başı. Kaynak: B. Janeway'in fotoğrafı.

RESİM 7 Jeomanyetik yüzey araştırması sonuçlarını gösteren Tel Tayinat planı. Kaynak: S. Batiuk.

en doğu ucunda yer alan ikinci bir kapı (Kapı VII) aşağı ve yukarı yerleşmeler arasında geçişi sağlarken, aşağı yerleşmenin dış surlarında bulunan iki kapıdan da (Kapı III ve XI) şehre giriş yapılabilirdi. Bu kapıların her biri ince ince işlenmiş bazalt ortostatlarla kaplı olmakla birlikte, hiçbirisi Karkamış, Karatepe, Zincirli gibi yerlerde olduğu gibi oyma kabartmalarla süslenmiş değildi. Ancak Kapı VII'nin yakınında bulunan bazalttan yapılmış büyük bir insan başının parçalanmış kalıntıları (RESİM 6), Karkamış, Karatepe ve Zincirli'deki gibi Tayinat'ta da, devasa bir heykelin bir zamanlar yukarı şehir ve içkaleye açılan giriş kapısını koruduğuna işaret etmektedir. Aşağı höyükte yapılan bir manyetometrik inceleme, geniş bir aşağı yerleşmenin varlığını doğrulamıştır (RESİM 7).⁴²

Özetle, Tel Tayinat'taki arkeolojik kalıntılar tipik bir Geç Hitit içkalesinin başlıca özelliklerini gözler önüne sermektedir. Bir yandan da, giderek artan yazılı kanıtlar, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından erken demir çağında ortaya çıkan "Palistin Ülkesi" olduğu düşünülen güçlü bir bölgesel krallığın yükselişini ana hatlarıyla ortaya koymaya başlamıştır.⁴³ Sonradan bu devletin adı, MÖ 9. ve 8. yüzyıllardan kalma Yeni Asur kaynaklarında Patina (veya diğer adıyla Unki) Krallığı olarak geçer olmuştur.⁴⁴ Spesifik tarihsel şartlar henüz tam olarak anlaşılamasa da, bu Geç Hitit devletinin kültürel imzası ve zenginliği, bir zamanlar Tayinat'ın kadim içkalesini oluşturan yukarı höyüğü taçlandıran etkileyici binalar ile halen ayakta duran anıtlara yansımış durumdadır.

Sonuç

Makalemi özet niteliğinde bir dizi gözlemle noktalamak isterim. Gördüğümüz gibi, MÖ 12. yüzyıl gibi erken bir tarihten itibaren kurulduğu gözlenen Geç Hitit kraliyet şehirleri, demir çağının genel yerleşme trendlerine uygun şehirler olarak, MÖ birinci binyıl başlarında Doğu Akdeniz kıyı şeridinde küçük bölgesel devletlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan bir şehirleşme sürecini yansıtmaktaydı. İstikrarsız ama son derece rekabetçi siyasi kültürleri, dağınık, *heterarşik* iktidar yapıları ve sürekli değişen kara sınırları, bu krallıkları tanımlayan temel özelliklerdi.

İktisadi açıdan bu devletler, bölgelerarası ve bölge içi geniş ticaret ağları ile son derece yerleşmiş zanaat endüstrilerinin geliştiği yerler oldu; bu olgu, fildişi, taş kaplar, çanak çömlek ve dokuma üretimi yapan kendine özgü bölgesel zanaat endüstrilerinin ortaya çıkışına yansımıştır. Demografik açıdan, bu Geç Hitit dev-

letlerinin nüfusları çok-etnili bir karakter taşıyor gibidir; tüm bölgeye hâkim olan tek bir etnik grubun bulunmayışı, bir etnisiteler mozaigine benzeyen dinamik bir sosyal manzaraya yol açmıştır.

Biraz paradoksal olarak, bu küçücük devletlere, hem etkileyici büyüklükleri hem de görsel ihtişamlarıyla kraliyet şehirleri hâkimdi. Bu yeni kurulmuş şehirler, ya dairesel (örneğin, Aslantaş, Tel Ahmar, Tel Rifa'at ve Zincirli) ya da dikdörtgen biçimli (mesela Halaf ve Sakçagözü) katı bir geometrik plana göre inşa edilmiş planlı yerleşmeler gibi görünmektedir. Kendilerini çevreleyen kentsel yerleşmeden fiziksel ve görsel olarak ayrılan, çok iyi tahkim edilmiş içkaleler, bu kraliyet şehirlerini tanımlayan herhalde en temel unsurdur. Bu içkalelerin girişini oluşturan anıtsal kapılar, erişimi kısıtlayarak sembolik sınır alanları olarak işlev görmek, kralın tanrılar tarafından verilmiş otoritesini, tebaasını doğa düzeninin kaotik güçlerinden koruyarak ve tanrıların medeni dünyasına bir köprü oluşturarak oynadığı hayati rolü vurgulamaktaydı. Yeni kurulmuş yerleşmeler olarak bu Geç Hitit krallık merkezleri, MÖ birinci binyıl başlarının parçalanmış siyasi coğrafyası içinde yerel hükümler hanedanların otoritesini güçlendirmeye hizmet ederken, içkaleleri de iktidarın görsel tezahürlerini temsil ediyor, tunç çağında hüküm sürmüş Anadolu öncüllerinin saygıdeğer mimari ve yontu gelenekleriyle kurulan bağlantılar sayesinde meşruiyet devşiriyordu.

⁴² Batiuk vd 2005, s. 175-6.

⁴³ Bkz. Hawkins 2009; Harrison 2009a ve b.

⁴⁴ Bu daha sonraki dönemin tarihi için bkz. Harrison 2001.